भारतीय पञ्चाङ्गस्य एकम् विहंगावलोकनम्

डॉ. हिमांशु गंगवारः

संक्षिप्तिकी

नानादेशेषु कालगणनाहेतुः विविधाः उपकरणः सन्ति। भारतःविश्वस्य एकः प्राचीनः संस्कृति अस्ति। अतः आदिकालेन एव भारतवर्षे कालगणनाहेतुः विशिष्टः पद्धतिः आसीत्। पञ्चांगः भारतवर्षस्य प्राचीनकालगणनाविधिः अस्ति। पञ्चांग –ज्योतिषशास्त्रस्य एकः अद्वितीयः भागः अस्ति । ज्योतिषस्य सर्वान् भागान् सारत्वेन प्रकाशयति। सामान्यजनस्य कृते अपि अतीव उपयोगी भवति। वार्षिकोत्सवानां धार्मिककार्याणां च ज्ञानं अस्मात् सहजतया प्राप्यते, यतः पञ्चांगकारः पंचांगे सार्वजनिकोपयोगितोपवासानां, उत्सवानां, धार्मिककार्याणां च चर्चां पूर्वमेव ददाति। पञ्चांगसृष्टिः प्रतिवर्षं क्रियते। भारते पञ्चांगनिर्माणपरम्परा वैदिककालात् एव प्रचलति। काले काले तेषां रूपाणि अपि परिवर्तन्ते। अस्मिन् पञ्चाङ्गे पञ्च अंगः सन्ति। प्रस्तुत लेखे भारतीय पञ्चाङ्गस्य एकम् विहंगावलोकनम् अस्ति।

प्रमुखः शब्दः *भारतीय, पञ्चाङ्ग, भारतीय पञ्चाङ्गः, ज्योतिष, तिथिः, वारः, नक्षत्रः, योगः, करणः*

1.प्रस्तावना

पञ्चाङ्ग ज्योतिषशास्त्रस्य सारतत्वः अस्ति। ज्योतिषशास्त्रस्य समस्तावयवाः पञ्चाङ्गे निहितः सन्ति। सामान्यजनानां हेतुं पञ्चाङ्गस्थ अतीव उपयोगिता भवति। दैनन्दिनजीवने, विशेष प्रयोजने एवं पञ्चाङ्गः सर्वदा उपयुक्तः जातः। पञ्चाङ्गनस्य पञ्च अङ्गनः भवन्ति । पञ्चाङ्गस्य पञ्च अङ्गानि – वारः, तिथिः, नक्षत्रः, योगः, करणः चास्ति।[1]

भारतः पुनीतः, विशालरपि । अतएव विशालभारतवर्षे उत्तर भारतस्य, दक्षिण भारतस्य, बंगालस्य, पंजाबस्य नाना परम्परा सन्ति। अस्माकम भारतवर्षे पञ्चाङ्गस्य अथवा कालगणनायाः अतिप्राचीन परम्परास्ति। इयम् परम्परा अंशः ऋग्वेदे एव परिलक्षितः।[2] भारतीय पञ्चाङ्गरू त्रिपक्षे निर्माणहेतु आश्रिताऽस्ति । ऐषु त्रिपक्षः– सौर पक्षः, चन्द्रपक्षः, नक्षत्रपक्षः, च सन्ति। नीचैः वारस्य, तिथ्याः, नक्षत्रस्यः, योगस्यः, करणस्य सम्बंधित तथ्यस्य च वर्णन अस्ति।

2.वारः दिवसस्य नाम पञ्चाङ्गे वारः अस्ति। वारः हेतुं शंकर बालकृष्ण दीक्षित महाभागः पाश्चात्य प्रभाव अवलोकयति । किन्तु दीनानाथ शास्त्री चुलेट महोदयः एवं शुद्ध पंचांग प्रवर्तक कमेटी वारस्य पाश्चात्य प्रभावं असहमतिः प्रदर्शयति।[3] वाराः सप्त सन्ति। यथा– रविवारः, सोगवारः, मंगलवारः बुधवारः, बृहस्पतिवारः, शुक्रवार, शनिवारः चिति।[4] ज्योतिषशास्त्रे बृहस्पतिः, चन्द्रः, बुधः, शुक्रः सौम्यसंज्ञकाः सन्ति, मंगलः, रविः, शनिः क्रूरसंज्ञकाः सन्ति। सौम्यसंज्ञकवारे शुभकर्मारम्भः समीचीनः। रविवारः स्थिरः, सोमवारः चरः मंगलवारः उग्रः, बुधवारः समः, गुरुवारः लघुः, शुक्रवार मृदुः, शनिवारः तीक्ष्णसंज्ञकः सन्ति। शल्य क्रिया हेतुः शनिवारः उत्तमः । विद्यारम्भहेतुः गुरुवारः, वाणिज्यारम्भ हेतुः बुधवारः बुधवार श्रेष्ठः भवति।[5]

3.तिथिः अमावस्यापश्चात् प्रतिपदात् पूर्णिमापर्यन्तम् पञ्चदशी तिथयः शुक्लपक्षस्य भवति। पूर्णिमानन्तरेण प्रतिपदात् अमावस्यापर्यन्तम् पञ्चदशी तिथय कृष्णपक्षस्य भवति । ज्योतिषशास्त्रे तिथिगणना शुक्लपक्षस्य प्रतिपदात्आरम्भः भवति।[6] ज्योतिषशास्त्र प्रतिपदायाः स्वामीः अग्निः अस्ति, द्वितीयाः स्वामीः ब्रह्मः, तृतीयाः अधिष्ठात्री गौरी, चतुर्थीः स्वामीःगणेशः, पञ्चमीः अधिपतिः शेषनामः, पष्टीः स्वामीः कार्तिकेयः, सप्तमी स्वामीः सूर्यः, अष्टमी अधिपतिः शिवः, नवमीः स्वामिनी दुर्गा, दशमीः अधिपतिः कालः, एकादशीः स्वामीः विश्ववेदः द्वादशीः अधिपतिः विष्णुः, त्रयोदशीः स्वामीः कामः, चतुर्दशी अधिपति शिवः, पौर्णमासी स्वामीः चन्द्रमः, अमावस्या अधिपतयः पितरः सन्ति।[7]

4.नक्षत्रः नाना ताराणां समूहानां आकृति नक्षतः भवति। आकाशमण्डले ताराः, अश्वः, सर्पः, हस्तः आकृतयः निर्माणः कुर्वन्ति। ज्योतिषशास्त्रानुसारेण समस्त आकाशमण्डलः सप्तविंशति भागेषु विभक्तः जातः।[8] प्रत्येकः भागस्य नामः नक्षत्रानुसारेण भवति। नक्षत्रः आपि चर्तुभागेषु विभक्तः भवति। इमे भागाः चरणाः भवन्ति । सप्तविंशति नक्षत्रेषु नामाः

5.निम्नः सन्ति 1. अश्विनी १ २ भरणी, 3. कृतिका, 4. रोहिणी, 5. मृगशिरः, 6 आर्द्र, 7. पुनर्वसुः, 8. पुष्यः, 9 आश्लेषा, 10. मघा, 11. पूर्वफाल्गुनी, 12. उत्तरफाल्गुनी, 13. हस्तः, 14. चित्ता, 15 स्वाति 16. विशाखा, 17 अनुराधा, 18 ज्येष्ठा, 19 मूलः २०. पूर्वाषाढ़ा, 21. उत्तराषाढ़ा, २२. श्रवणः, २३. धनिष्ठा, 24. शतभिषा, 25. पूर्वाभाद्रपद, 26. उत्तराभाद्रपद, 27. रेवती इति।[9]

6.नक्षत्रेषु चरणाक्षराः अश्विन्याः चरणाक्षराः चू.चे,चो,लाः, भरण्याः चरणाक्षरा ली, लू, ले, लो; कृतिकायाः चरणाक्षराः आ, ढ़, उ, ए; रोहियाः चरणाक्षराः ओ, वा, वी, व; मृगशिरस्य चरणाक्षराः वे, वो, का, की; आर्द्रयाः चरणाक्षराः कू, व, ड, छ; पुर्नवसोरू चरणाक्षराः के, को, हा, ही सन्ति।[10]

7.योगः योगः सप्तविंशति भवति। एषाम नामाः – 1. विष्कुम्भः, २. प्रीति, 3. आयुष्मान, 4. सौभाग्यः, 5. शोभनः 6. अतिगण्डः, 7 सुकर्माः, 8. धृति 9. शूलः, 10. गण्डः, 11 वृद्धिः, 12. ध्रुवः, 13 व्याधात, 14 हर्षणः 15 वज्रः, 16 सिद्धि, 17 व्यतीपातरू, 18 वरीयान, 19. परिधः, २०. शिवः, २१. सिद्धः, २२ साध्येः, 23. शुभः, 24, शुक्लः, २६ ब्रमः, 26. ऐन्द्रः, 27. वैधृति सन्ति।[11]

विष्कम्भस्य स्वामीः यमः, प्रित्याः अधिपतिः विष्णुः, आयुष्मानि स्वामीः चन्द्रः, सौभाग्यस्य अधिपतिः ब्रहमः, शोभनि स्वामीः बृहस्पतिः, अतिगण्डस्य अधिपतिः चन्द्रः, सुकर्मि स्वामीः इन्द्रः, धृतौ अधिपतिः जलः, शूलस्य स्वामीः सर्पः, गण्डस्य अधिपतिः अग्नि स वृद्धाः स्वामीः सूर्यः, ध्रुवस्य अधिपतिः भूमिः, व्याघातस्य स्वामीः वायुः, हर्षणस्या धिपतिः भागः, वज्रस्य स्वामीः वरुणः, सिध्याः अधिपतिः गणेशः, व्यतीपातस्याधिपतिः रूद्रः, वरीयान्याधिपतिः कुबेरः, परिधस्य स्वामीः विश्वकर्माः, शिवस्याधिपतिः मित्रः, सिद्धस्य स्वामी कार्तिकेयः, साध्यस्य स्वामिनी सावित्री, शुभस्य स्वामिनी लक्ष्मी शुक्लस्य स्वामिनी पार्वती, ब्रहमस्य स्वाभिनौ अश्विनी कुमारौ स्वास ऐन्द्रस्य स्वामी पितराः, वैधृता स्वामिनी दिति अस्ति इति।[12]

8.करणः तिथ्याः अर्धभागः करणः भवति । एका तिथ्याः द्विकंरणः भवतः। स्कादशः करणः भवन्ति। एषाम एकादशः करणानाम् नामानि —— 1. बवः 2. बालव, 3. कौलव, 4 तैतिलः, 5 गर, 6. वणिजः, 7. विष्टि 8. शकुनि, 9. चतुष्पदः 10. नागः 11. किंस्तुध्नः सन्ति। अस्मिन् करणेषु प्रथमः सप्तसंज्ञकाः सन्ति। तदन्तरम् स्थिर संज्ञकाः कारणाः [13] भवति।

इति पञ्चाङ्ग्स्य पञ्च–अङ्गाः सन्ति । यद्यपि मासः ऋतुौः च पञ्चांगस्य अंगौ न स्तः। तथापि मासः ऋतुः च दैनन्दिन जीवनस्य आवश्यकः भाग स्तः। अतएव मासस्य ऋतोः च अल्पोल्लेखः सभीचीन स्तः। मासः – ऋग्वेदे एव तेत्तरीय–उपनिषदे द्वादशाः मासानाम् उल्लेखः सन्ति।[14] नेमिचन्द्र जैन महोदयः एतस्मिन् मासानाम् नामानि – श्रावणः, भाद्रपदः, अश्विनः कातिकः, मार्गशीर्षः, पौषः, माघः, फाल्गुनः, चौत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः कथयति। नेमिचन्द्र जैन महोदयः इमस्मिं मासानाम् लोकप्रचलित–शब्दानाम् उल्लेखः अपि करोति।[15]

9.ऋतुः तैतरीय संहितायाम् एव षट्–ऋतूनाम् वर्णनः अस्ति। एतस्मिन् नामानि बसन्त ऋतुः, ग्रीष्मऋतुः, वर्षाऋतुः शरदः ऋतुः, हेमन्त ऋतु, शिशिरः ऋतुः च सन्ति।[16]

भारतीय पञ्चाङ्ग युगन्येव भारतीयजीवनस्य अङनस्ति । इति ज्ञातं यत्– पूर्णिमा, अमावस्या, एकादशी आदि चन्द्रकलास्वाधारितः भारतीय पञ्चाङ्ग मूलतः चन्द्र पञ्चाङ्ग अस्ति । एके मासे. त्रिंशत् दिवसः भवन्ति। किन्तु चन्द्रगतिः अनुसारेण, चन्द्रः नवविंशति दशमलव त्रयः दिवसे स्वकलासु सहितं पृथ्व्याः एवः चक्र सम्पन्नं करोति। अतएव अन्तर–त्रुटि निवारणाय एकः दिवसे द्विः तिथौ भवतः। यथा चतुर्विंशति ख्रीष्टाब्दः द्वि सहस्र द्वाविंशति दिवसे चतुर्दशी व अमावस्या द्वयेड़पि एक एव दिवसे अभवति।

वर्तमान वैज्ञानिक युगे अयम् एकः दीर्घः दोषः अस्ति। रेल परिवहने, सड़क परिवहने, न्यायालये भारतीय– पञ्चाङ्गः उपयोगः अनावश्यक भ्रमः उद्भवति।[17] पञ्चाङ्ग सूर्यगतिः अनुसारेण त्रिंशत् पञ्चषष्टिः दिवसस्यावश्यकम्। समीचीनं च भवति। अन्यथा–ऋतुव्यवहारः त्रुटिपूर्णः भविष्यति। भारतीय पञ्चाङ्गे एकः मासः वास्तविकरूपेण नवविंशति, दशमलव त्रयः दिवसानाम् भविष्यति। एकम् वर्षे द्वादशमासाः भवन्ति अतः एकवर्षे भारतीय पञ्चानुसारेण विंशत् एक एकपञ्चाशत दशमलतः षष्ठः दिवसः भविष्यन्ति । किन्तु सौर्यगति साम्यार्थम, भारतीय पञ्चाङ्गे त्रयोदश दशमलवः चतुर्थ दिवसा[18] अल्पतरः। अतएव प्रत्येक त्रिमासे भारतीय पञ्चाङ्

अधिमासः/अधिकमासः/मलमासः/लौदमासः अपरिहार्य भवति।[18] तदा ऋतुव्यवहारः समीचीनम् भवति। किमस्मिन् मासे अधिकमासः भविष्यति इमस्मिन् विषये किंचित्मतभेदः अस्ति। वराहमिहिर "पञ्चसतिका" ग्रंथे कथयति "अधिमासस्त्रिशद्"—मासै अधिमासः त्रिशत्—मासानाम्, अनन्तरे भवेत्। परन्तु शंकर बालकृष्ण दीक्षित महाभागः बृहत्संहितानुसारेण द्वात्रिंशत्। मासानाम् अनन्तरे अधिमासः समीचीनम् मन्यते।

सन्दर्भः

1.पंचांग एवं मुहूर्त, पृष्ठ— 4 ।
2.शुद्ध पंचांग प्रवर्तक कोटी रिपोर्ट, पृष्ठ संख्या—1।
3.शुद्ध पंचांग प्रवर्तक कमेटी रिपोर्ट, पृष्ठ संख्या 7।
4.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या 124।
5.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या 124।
6.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या— 118।
7.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या—119।
8.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या— 120।
9.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या — 120।
10.भारतीय ज्योतिषक पृष्ठ संख्या— 120।
11.भारतीय ज्योतिष्य पृष्ठ संख्या—122।
12.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या — 123।
13.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या—124।
14.भारतीय ज्योतिषक पृष्ठ संख्या—49।
15.भारतीय ज्योतिष, पृष्ठ संख्या—50।
16.भारतीय ज्योतिष पृष्ठ संख्या—49।
17.स्वाध्याये आधरितः
18.अस्मिन् तथ्य हेतुः मम् पितरम् श्री सतीश चन्द्र गंगवार धन्यवादः सर्मपयामिं
19.भारतीय ज्योतिष शास्त्र— 212।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

1. पंचांग एवं मुहूर्त, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय, हल्द्वानी, लेखकः डॉ० शिवाकान्त मिश्रा, . प्रकाशक—उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय, हल्द्वानी। 2019
2. शुद्ध पंचांग प्रवर्तक कमेटी, इन्दौर की सम्पूर्ण रिपोर्ट, सम्पादक दीनानाथ शास्त्री चुलेट, प्रकाशक—श्रीमन्त होल्कर गवर्नमेन्ट इन्दौर। 1931,
3. भारतीय ज्योतिष, लेखक — नेमिचन्द्र शास्त्री, प्रकाशक— भारतीय ज्ञानपीठ, बनारस — 1952
4. ज्योति पंचांग गणितम्, लेखक —कल्याणदत्त शर्मा, प्रकाशक—श्री वेदमाता गायत्री ट्रस्ट, शान्तिकुंज हरिद्वार। 2014.
5. भारतीय ज्योतिष शास्त्र, लेखक — शंकरबालकृष्ण दीक्षित, प्रकाशक— आर्यभूषण प्रेस, 1931
6. भारतीय ज्योतिष का इतिहास लेखक—गोरख प्रसाद, प्रकाशक— प्रकाशन ब्यूरो उत्तर प्रदेश सरकार लखनऊ 1950
7. ग्रह नक्षत्र लेखक — सम्पूर्णानन्द, प्रकाशक— हिन्दुस्तानी एकेडमी, इलाहाबाद 1965।